

TISZTELETKÖR

Bence György:

Politikai-filozófiai tanulmányok

1990–2006

Szerk., elő- és utószó:

Pogonyi Szabolcs

L'Harmattan, Budapest, 2007.

350 old., 2600 Ft

NYITOTT SZEMMEL

ORTHMAYR IMRE

Bence György csak 1989 decemberében védhette meg tudományfilozófiai doktori értekezését. Politikai okokból. 17 évvel azután, hogy befejezte ezt a minden tekintetben kimagasló, lehegerlő erejű filozófiai művet. Címe – *Kritikai előtanulmányok egy marxista tudományfilozófiához* – nem igazít el kellőképpen tartalmáról, sem pedig szerzőjének akkori szellemi kötődéseiről. Bence soha nem tagadta meg marxista múltját, mindazonáltal opponenseinek adott válaszában világosan megfogalmazta, amit a mű olvasója úgyszólván lát: „Ami pedig a marxistaságot illeti, ma már úgy látom, hogy indokolatlanul gyakran használtam – még a címbe is belevettem – a »marxista« jelzőt. Pedig sajátos értelemben marxistának alighanem csak a technikatörténeti fejtegetések egy része tekinthető. Miért hangsúlyoztam hát annyira marxista voltomat? Biztosan nem azért, mert a hivatalos marxizmus akkori hatalmaságainak akartam a kedvében járni. Ők egyébként – legyen szabad ezt megjegyezniem – nem nagyon hatódtak meg igyekezetemtől. Dehát akkor miért csináltam? Talán valamiféle kompenzálásból. Éreztem már, de nem akartam belátni, hogy igazából nem vagyok marxista. A következőtés levonásához még öt évre volt szükségem.” (291–292. old.)

Jelen kötet Bencének a védést követő 17 évben közzétett írásait gyűjti egybe. Itt már nemcsak korábbi marxizmusát hagyta maga mögött – meghaladta, nem pedig elárulta, s továbbra sem vitatta el Marx tényleges elméleti érdemeit (lásd pl. 306. old.) –, hanem az akadémiai minták gondos követését is. A disszertáció még aprólékosan kidolgozott, nagy szigorral felépített, óriási szakirodalmat feldolgozó, tartalmas és terjedelmes munka volt: 365 sűrűn szedett oldal, 600 lábjegyzet, 30 oldalnyi bibliográfia (MTA Filozófiai Intézet, Bp., 1990.). Akadémiai mértékkel nem összemérhető vele a jelen gyűjtemény terjedelme, hivatkozott szakirodalom, lábjegyzet, szaknyelv tekintetében. Sőt első ránézésre már a tartalomjegyzék is csalódást okozhat, hiszen kiderül, hogy a cím ígértétől eltérően politikai filozófiai tanulmány csak

néhány található a kötetben, a többi írás műfajilag valami más: aktuálpolitikai elemzés, előadás, recenzió, újságcikk vagy nekrológ. Mondhatni, szedett-vedett anyag. Nem az.

Újabb írásaiban Bence látványosan túllép az akadémiai sztenderdeken. Megtehetette, mert többé nem kényszerült és nem vágyott rájuk. Sok helyütt kritizálja is az akadémiai filozofálást: a politikai szakfilozófia elszakad a politikai folyamatoktól, steril, ráadásul szakzsargonban beszél (63., 313. old.). Művelői saját tevékenységüket – mint elméleti szakemberekét – érdekmentesnek és politikailag ártatlannak tekintik, pedig a filozofálás, különösen pedig a politikai filozofálás soha nem az. (Erről általánosan: 37–38. és 61. old., a magyar rögválóságából vett példakönn: 60., 139–155. old.). S félreértés ne essék, semmilyen más elméleti tevékenység sem az. A természettudományok paradigmaváltásairól ezt írja: „A különböző paradigmák harca nem éppen épületes látvány. Van ott minden, nemcsak okos érvelés. Politika, propaganda, erőszak, csalás. S nemcsak azért van így, mert gyarló emberek vagyunk. Maga az ész a gyarló, mégpedig fejlődésének valamennyi fokán. Veszedelemes dologra vállalkozik hát, aki megkísérli, hogy valami ideális rendet teremtsen itt.” (289. old.)

A kötet legtöbb írása ennek megfelelően a hivatkozásoknak csak a szükséges minimumát tartalmazza, vagy még annyit sem. Olykor már nevetek sem. A kötet második írása (*Politikai filozófia a rezsimváltás után /2000/*) úgy mutatja be lényegien, tömören és pontosan a XX. század utolsó évtizedeinek nyugati politikai filozófiai áramlatait, hogy egyetlen szerzőt vagy művet sem nevez meg. Az utána következő írás (*A politikai filozófia két gyökere Kantnál /2001/*) két szerző (Rawls és Arendt) három művéből öt helyre hivatkozik. A hazai társadalomtudományok rezsimváltás utáni fejleményeit bemutató *Atmenet és átmenet a humán tudományokban* (1992) megint nem tartalmaz hivatkozásokat, nevetek is alig. Vannak jobb formális paraméterekkel bíró írások, de egyedül a Seymour Martin Lipsettrel közösen írt tanulmány

(*Előrelátás és meglepetés: szovjetológia a szovjet rendszer alkonyán /1992/*) van „akadémiailag korrektül” kipreparálva (87 lábjegyzet), nyilván a politikai szociológia nagy öregje iránti tiszteletből és az amerikai viszonyokra tekintettel. A saját terepén mozogva azonban már felhagyott ezzel. Nem volt szüksége rá, hogy hivatkozásokkal bátyázza körül magát.

Rendkívül széles szöveg- és tárgyismeret alapján dolgozott. A szövegek a legkülönbözőbb típusúak: filozófia és szociológia, történelem, alkotmánygyűjtemények, kortárs művek, aktuális tudósítások, vitairatok és irodalmi alkotások. Több írás kötődik valamilyen konkrét műhöz, például Konrád György és Szelényi Iván *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című művéhez (*Az értelmiség útja a Tervhivatalig /1990/*), Sajó András alkotmánytervezetéhez (*Édes modellek, fanyar realitások /1991/*), a Stéphane Courtis által szerkesztett *A kommunizmus fekete könyvéhez* (*Vörös és fekete /2000/*), Hannah Arendt tudósításához az Eichmann-perről (*A közönséges tömeggyilkos. A filozófus mint riporter: Hannah Arendt Eichmann-könyve magyarul /2001/*) A szövegekhez – mindenféle szöveghez – való viszonya egyszerre volt enciklopédikus és személyes jellegű. Szellemi attitűdje alapján mindent elolvasott volna,

szellemi képességei pedig szinte lehetővé is tették ezt számára. A jegyzetapparátussal takarékoskodó módszer ellenére is nyilvánvaló ez minden írásában. Még a Kende Péterről, Petri Györgyről és Bertalan Lászlóról szóló baráti íráskor személyes megjegyzéseiben is (295., 298., 300., 304., 314–315. old.). Hannah Arendt Eichmann-könyvéről írt reflexióiból is látható, hogy mi mindent elolvasott e hétoldalas íráshoz, aminek a jegyzetekben nincs nyoma.

Célja a politikai folyamatok mind teljesebb megértése volt, s úgy gondolta, az akadémiai filozofálás erre nem képes. *A politikum sajátossága* című nagyelőadása (2005) így kezdődik: „Az utóbbi harminc évben virágzó akadémiai diszciplínává vált politikai filozófia mintegy felülről tekint a politikára. Ezért nem sokat tud kezdeni azzal a jelenséggel, hogy a közvélemény szemében a politika gyanús vállalkozás, a politikus kétes figura. De létezik egy olyan politikai filo-

zófia is, amely magából a politikai életből, a politikától elválaszthatatlan konfliktusokból indul ki. Ennek az irányzatnak a kulcsszava a »politikum«.” (13. old.) A politikum fogalmát sajátos, heroikus módon értelmezi. Nem a köznapi emberek és gyakorló politikusok elképzeléseit vagy tevékenységét jelölő fogalomként, nem a politikai élet mindennapjainak fenomenológiai megjelöléseként. De nem is a politikai szféra vagy a közügyekkel való foglalkozás területé-

nek fogalmi meghatározásaként. Bence számára a politikum fogalma a politikai közösség leglényesebb, sorsfordító aktusait jelöli, amikor „az egész politikai közösség jellegét meghatározó döntésekről van szó” (22. old.), azokat a rendkívüli politikai helyzeteket, amelyek a hétköznapi politizálás hátterében álló nagy döntések területei (18–19. old.). „A politikum valami rendkívüli. A politikum megelőzi az államot. A politikum azokban a nagy döntésekben rejlik, amelyek meghatározzák, hogy milyen politikai közösségben, milyen államban akarunk élni. Hogy egyáltalán államban akarunk-e élni, vagy valami állam előtti, netán államon túli közösségben.” (21. old.)

Bence a politikum fogalmával s annak értelmezésével számomra nem teljesen érthető irányba vitte el a szakbarbárság-

tól való eltávolodásra irányuló programját. E fogalom maga is az absztrakt teoretizálás világából származik. A koncepció Bence által megnevezett képviselői – Carl Schmitt, Hannah Arendt, John Rawls és Jürgen Habermas – maguk is az akadémiai politikai filozófia rangos hivatkozási alapjai. Nem a Bence által ígért és ténylegesen művelt elemzésmodot képviselik. Ő ugyanis tényleg belülről elemezte az aktuális politikai folyamatokat.

Belülről, de a filozófus nézőpontját és teljes fegyvertárát felhasználva. Az akadémiai sztenderdek elutasította ugyan, de végig öntudatosan szakfilozófusnak vallotta magát: „Mi, céhbeli filozófusok mind olyan tánciskolába jártunk, ahol Kantnak nevezik ama bizonyos kályhát.” (31. old.) És váltig hangoztatja, hogy más szakterületek – általa nagyon alaposan tanulmányozott – produktumairól filozófusként nyilatkozik. Sajó András alkotmánytervezetét

A metazin.hu szerkesztői

elemezve ezt írja: „Aligha kell attól tartanunk, hogy a 210 paragrafusból álló törvényszöveg különösebb izgalmat fog kiváltani a népben. Az ilyesmi legföljebb a szakembereket, a képzett politikusokat és esetleg még a magamfajta, jogi dolgok iránt érdeklődő filozófusokat izgatja.” (128–129. old.) Azt is világossá teszi, hogy az ő, nagy összefüggésekre figyelő megközelítésmódja más, mint a jogászoké vagy gyakorló politikusoké. Másutt, egy általa egyébként nagyon alaposan ismert történeti kérdés kapcsán szintén ezt írja: „Én inkább valami mással, mesterségemhez jobban illő feladattal próbálkozom. A filozófusnak a fogalmi elemzés a kenyere.” (301. old.)

Az akadémiai körülményeskedés elutasítása nem öncélú Bencénél. Más akar helyette. A technikai nyelv helyett a saját nyelvét, amely fogalmilag pontos és tárgyilagos ugyan, de szakít a szakmai elemzés személytelenségével és egyben irodalmi minőségű. A színvonalas filozófiai esszéírás útjait kutatta. Egy ilyen írás- és gondolkodásmód értékeire és a szakma általi lebecsülésére utal a következő idézet: „Most kezdik csak igazán megérteni Isaiah Berlin értékpluralizmusának filozófiai jelentőségét. A szakfilozófusok Berlint, a nagy csevegőt, az első filozófiai médiasztárt, jószerivel csak népszerűsítő eszmetörténeti esszéistának tartották.” (17–18. old.) Bence nem cseveg, írásai nagyon rövidek a témák és a következtetések súlyához képest. Hogy voltak esszéírói ambíciói, azt maga is megfogalmazza az *Atmenet és átmentés a humán tudományban* „Egy magyar McCrimmon” című fejezetében: „A következő áttekintésben kerülni fogom a nevek használatát. Név szerint csak azokra hivatkozom, akik a tudósi pályát a közéletivel váltották fel. Így tompítom ugyan a következtetések életét, mindez azonban kicsiny ár azért, hogy elkerüljem a félreértéseket és a fölösleges sértődést. Írásom tehát – kénytelenségből – anekdotikus, mondhatni irodalmias lesz. Akár fikciónak is lehetne tekinteni, csak hiányzik belőle a jó mese. Ha tudnék, boldogan írnék kulcsregényt, vagy legalább kulcsnovellát. Valami olyasmit, mint John Kenneth Galbraith könyve, az *A Tenured Professor*, vagyis a »Nyilvános rendes tanár.«” (141. old.)

Tanulmányaiban ügyel rá, hogy lehetőleg ne bántson és ne denuncióljon senkit; választékosan, visszafogottan, sőt megértően fogalmaz még a kompromittáldottokról is. Leginkább azokról szól szívesen, akikről tisztelettel és megbecsüléssel beszélhet. Ő maga olykor indulatos volt, máskor a sztoikus önfegyelem mintaképe. Annyi bizonyos, hogy nem volt konfliktuskerülő. Nem tért ki a küzdelmek elől. Itt viszont látványosan kerül a konfliktusokat, noha többször

ír a konfliktusok fontosságáról. Nagyon óvatosan bánik az elítélő kritikával, s ha él vele, csak akkor nevezi néven a kritizált személyt, ha politikus. Kritika persze mindenkit ér tollából, de ezek tisztelettel kritikák. Nem lenézni, hanem felnézni akar másokra. Szereti, ha olyanokat írhat, mint például a hetvenes évek második felében létrejövő demokratikus ellenzék számára fórumot teremtő párizsi *Magyar Füzetek* megalapítójáról, Kende Péterről: „[É]ltre szóló leckét kaptam tőle arról, hogy mit jelent úriembernek és valóban független szellemnek lenni.” (296. old.) S hosszan részletezi az alapul szolgáló történeteket, de felülbírálja Kendének a zsidók asszimilációjáról vallott nézeteit.

Akiket lenéz, azokkal nem nagyon foglalkozik. Az általa becslte-

ket megnevezi és bírálja, és szeret sokat foglalkozni velük. Barátait – tisztelettel és szeretettel – kritizálja, ellenségei nem érdeklik. A politikai eszmék világában kicsit más a helyzet. Itt is igaz, hogy kritikai elemzés tárgyává elsősorban a hozzá közel álló gondolati álláspontokat teszi. Eközben viszont védelmébe veszi az általa elutasított eszmerendszereket. Védi az eszmék pluralitását.

Ezzel nehéz terepre érkezünk, mivel nem könnyű megmondani, melyek a hozzá közel álló politikai eszmék. Ami elsősorban nem az ő hibája, hanem a politikai eszmék megjelölésére rendelkezésünkre álló terminológiáé. Bence politikai identitásának kérdéséről van szó. Nem pártpolitikai, hanem elméleti szinten. Nem lehetne természetesen kihagyni a teljes körű elemzésből politikai kommentátori tevékenységét. Ezzel kapcsolatban csak a következő paradoxonra mutatnék rá. Bencét többnyire Török Gábor-

ral együtt szerepeltették a tévé és a rádió politikai elemző műsoraiban. Megyesi Gusztáv szerint Török Gábor „a baloldali sajtó kedvenc politológusa” (ÉS, 2008. május 30., 1. old.) – ami azért így túl sommás jellemzés. A párba állítás logikája értelmében Bence képviselte volna a jobboldali és konzervatív álláspontot. Bence azonban talán mégiscsak inkább baloldali és liberális volt. Ő egyik besorolást sem fogadta volna el. Használhatatlannak tartotta ezeket a címkéket, nemcsak a politikai közbeszéd mocsarában, hanem a politikai elméletben is. Egyfelől nem képesek kellőképpen visszaadni a címkézett személy összetett politikai-ideológiai karakterét: a különböző kérdésekben egymástól eltérő címkék alá tartozó véleményeket alkotunk. Mozgalmi jelszavaknak jók lehetnek, de a nem mozgalmár politikai beállítódás jellemzésére kevésbé. Másfelől e politikai címkék jelentése többértelmű. S nemcsak a politikai harcokban módszeresen kiforgatott használatuk miatt, hanem az elméleti irodalomban is. Tocqueville-t, aki a legfennköltebben fogalmazta meg a liberalizmus értékeinek mindenek felettségét, Robert Nisbet a konzervativizmus mintaszerű teoretikusának tekinti. Hayeknek, a klasszikus liberális eszmék kimagasló védelmezőjének (akit egyébként a libertárius álláspont képviselőjeként is számon tartanak), el kellett magyaráznia, hogy miért nem konzervatív. Végül pedig, s ez az igazán fontos Bence számára: az izmusok által behatárolt nézőpontok alkalmatlanok arra, hogy a maguk jogán, sajátosságuk érdekéért figyelembevételével vizsgálják a társadalmi és politikai élet jelentős területeit és problémáit. Eleve beszűkült szemmel tekintenek a felmerülő kérdésekre.

Bence tudja, hogy annak, hogy mik vagyunk, része az, hogyan viszonyulunk múltunkhoz. Marxista és ellenzéki múltjának feldolgozása nem okoz problémát számára. Derűsen válik meg tőlük. Lukács György tanítványa voltam, marxista voltam, olykor némiképp elhomályosultam is, olvashatjuk több helyütt. Nincs mit szégyellni rajta, nincs mit foglalkozni vele. Ellenzéki múltjához való viszonya is tisztázott számára, úgyhogy erről is könnyen ír és sokat. Önkritikusan és önjónikusan. Nem sérelmeiről beszél, vagyis arról, hogy alkotóképessége teljében lehetett volna számára a szabad alkotómunkát és a normális értelmiségi életet. Nem is heroizálja ellenzéki múltját. Épp ellenkezőleg. Az ellenzéki tevékenység káros hatásairól beszél (201–205., 296. stb. old.).

A komoly elméleti kihívást a liberalizmus és a racionalizmus jelenti. Ezek továbbra is értékesek számára, de elterjedt változataikat nem tudja elfogadni. A racionalizmus kérdéséről kevés szó esik, de álláspontját röviden világossá teszi. Amikor marxista volt, valami nagyon biztos megoldást keresett – a felvilágosodás, a racionalizmus irányában. „S nagyon magabiztos voltam: azt hittem, hogy meg is találom. Ma már sokkal óvatosabb vagyok. Inkább egy mérsékelt és retrospektív racionalizmus felé hajlok.” (288. old.)

„A hetvenes évektől kezdve a magamfajta liberális ellenzéki értelmiségi számára...” kezdődik az egyik mondat (223. old.). Ellenzékiségén, mint említettem, könnyed és kíméletlen önkritikával tette túl magát. A liberalizmushoz való viszonyának tisztázása ennél nehezebbnek bizonyult. Továbbra is kötődött ehhez az eszmerendszerhez, de nem szerette a semlegesítő és sematikus liberalizmust. Úgyhogy nagy erővel küzdött ellene. Több írásban is. *A vallási semlegesség határaitól* című előadásban (1994.) elsősorban az olyan kijelentések nyugtalanítják, hogy Magyarország keresztény ország, vagy újra azzá kéne válnia; hogy valamely politikai pártnak – keresztény jellegénél fogva – sajátos küldetése, elhivatottsága volna az ország kormányzására (207. old.). E bornírt nézetek helyett azonban ellenfelüket, az állam semlegességére vonatkozó liberális elképzelést teszi kritikai vizsgálódás tárgyává. Nem abból a szempontból, hogy a liberalizmus idegen importcikk, idegen a magyartól. Ezt a képtelenséget Deák Ferencről vett idézetekkel utasítja vissza (213–214. old.). Számára a problémát – mint a cím is jelzi – a határok pontos megvonása jelenti, amit a sztenderd liberális álláspont elmulaszt kellőképp mérlegelni. Legfontosabb mondanóját így foglalja össze: „Másfelől azonban nem gondolom, hogy a vallási meggyőződéseket, adott esetben a keresztény hitet ki lehetne, vagy ki kellene iktatni a politikából. Az állam vallási semlegességéből, az állam és az egyház elválasztásából nem következik, hogy a vallás merőben magánügy, s mint ilyennek, nincs helye a politikában. A hívőnek joga van rá – s a maga részéről bizonyára kötelessége –, hogy meggyőződésének a politika terén is igyekezzék érvényt szerezni. A liberális demokrácia olyan felfogása, mely ezt nem engedi meg, tarthatatlan és a liberalizmus szempontjából is szegényes.” (207. old.)

Noha távol áll tőle a nacionalizmus, fellép védelmében *A nacionalista jó okai* című írásban. Az indítás még kifejezetten bántó a nacionalistákra nézve. „Politikai filozófusként már azzal is elégedett lennék, ha sikerülne bebizonyítanom, hogy a magyar nacionalisták nem feltétlenül ostobák. Ez igen keves értékű bók, de ennél többet nem állíthatok róluk.” Aztán rögtön megkapja a magáét a baloldali és a liberális tábor is. „Még akkor sem, ha tisztában vagyok vele, hogy a másik oldal haladó értelmisége is bőven kivette a részét az ostobaságból.” (224. old.) Ez utóbbi kritika nem korlátozódik a hazai viszonyokra, hanem kiterjesztést nyer az uralkodó angolszász politikai filozófiára:

„A politikai filozófiát a hetvenes évekre datálható feltámadása óta az angolszász analitikus hagyomány követői uralják. Az analitikus politikai filozófia túlnyomórészt filozófia, és csak másodsorban politika. Ez azonban nem jelenti, hogy a politikai kérdéseket tárgyaló analitikus filozófusok teljességgel képesek lennének felülemelkedni a politikán. Ők is politikai kérdésekről vitáznak, csak éppen más fegyverekkel vívják a harcot, mint azok, akik a politikai kérdé-

seket nem filozófiai elemzésnek vetik alá. Általában nem dobálóznak politikai pártok nevével, és ellenfeleket nem tekintik politikai propagandistának. A személyes ellentéteknek is csak ritkán van szerepe a politikai filozófusok vitáiban.

Kivétel, amikor a nacionalizmusról elmélkednek. Amikor ugyanis a nacionalizmus kérdéseivel kezdenek foglalkozni, a filozófusok rendre levetkőzik szokásos hűvös távolságtartásukat. Brian Barry, az egyike azon kortárs politikai filozófusoknak, akik politikai filozófiai igényességgel és alapossággal kezdtek tanulmányozni a nacionalizmust, például olyan hangnemben támadt néhány kollégájára, amelyre az akadémiai viták stílusához szokott finom filozófusok rögtön felkapták a fejüket. Még az angolszász professzor is, akiknek a kielezett viták pedig szinte mindennapjaikhoz tartoznak.” (221–222. old.)

Nincs módom folytatni, mint ahogy a többi írásnak is csak valamely részletét villanthatom fel idő és hely hiányában. A nacionalizmus-probléma felfejtése a továbbiakban elméleti szinten zajlik. Itt most Fichte a kályha. Bence legfőképp azért állt ki elméletileg a nacionalizmus mellett, mert az önazonosság fontos kifejeződésének tartotta. Ez a kérdés minden szinten foglalkoztatta. Legelvontabban a nyugati politikai filozófia már említett századvégi áttekintésében. A századvég legfontosabb politikai filozófiai fejleményének az identitásfilozófia kibontakozását és megerősödését tartotta. Erősen pártfogolta a különféle identitások politikai elismertetését. A liberalizmus-hoz és az identitásfilozófiához való viszonyát is jól szemléltetik következő sorai: „Úgy tíz évvel ezelőtt [kb. 1990.] egy amerikai történéssel beszélgettem. Idős, nyugdíj előtt álló professzor volt, aki még a negyvenes években, a katonaságtól leszerelve ment egyetemre. Igazi, régi vágású liberális. Rezignáltan állapította meg, hogy teljesen felfordult a világ. Amikor ő volt fiatal, akkor az volt a *gutgesinnt*, haladó értelmiségi, aki szerint nem számít, hogy fiú-e vagy lány, fekete vagy fehér, protestáns vagy zsidó. A fő az, hogy mind emberek. Ma ez – mondta – maradi dolog. Nagyon is számít, hogy fiú-e vagy lány. Minél inkább különbözik, annál inkább haladó.” (35. old.) Bence számára fontos a régi vágású liberálist zavaró identitásfilozófia. Ezért fordul megértően a nacionalista gondolatok irányába. Meg elkötelezett értékluralizmusa miatt. Még az antiszemitát is hajlandó meghallgatni.

Személyes életében zsidósága fontos identitásképző elemet jelentett. Vallási álláspontjáról pontosan beszámol. Egy korábbi, a témába vágó előadásának kudarcából tanulva *A vallási semlegesség határaitól* azzal kezdte, hogy elmondott magáról pár dolgot, ami megkönnyítheti a hallgatóságnak mondandója megítélését. „Az első az, hogy teológiai kérdésekben agnosztikus vagyok. A második, amit kijelentnék: egyháznak, hitközségnek nem vagyok tagja, bár ezt agnosztikus voltom megengedné, s egyre inkább úgy érzem, legalább a külső formákat helyes volna

betartanom. Harmadszor: jóllehet hívó nem vagyok, zsidónak vallom magam.” (207. old.) Ezt nagyon komolyan gondolta. Mint másutt, itt se maszatolt. Nem zsidó származásának, hanem zsidónak vallotta magát. És igen nehezményezte a zsidók asszimilációjára vonatkozó haladó nézeteket (300. skk. old.).

A közönséges tömeggyilkos Hannah Arendt Adolf Eichmann peréről tudósító könyvérol szól (*Eichmann Jeruzsálemben*. Osiris, Bp., 2001.). Az egyik oldalán a legnagyobb ellenség, a másikon a legnagyobb barát. És kit kénytelen kioktatni, majd végül megvédeni Bence? A nagy barátot. Jelen esetben ez neki sem megy könnyen, de fegyelméletten és tiszta fejjel megcsinálja. Ebben a megrendítő írásban nincs ironia vagy önironia. Az utolsó bekezdése állítja helyre az egyensúlyt: „Volt mit hiányolni és kifogásolni. De azt állítani, ahogy legtöbb kritikusa tette, hogy Arendt akarva-akaratlanul bagatellizálja Eichmann bűneit, csak korlátoltságból, elfogultságból, rosszindulatból fakadhatott. A vita rettentően elmergesegett. Bár Arendt igyekezett nem nagyon belekeveredni, de levelezéséből tudjuk, hogy olykor az ő reakciói is a paranoia határát súrolták. A ritka alkalmak egyikén, amikor egyáltalán nem ellenséges és igen okos emberekkel vitakozhatott a gonosz banalitásáról, sikerült józanul és pontosan megfogalmaznia, hogy mi volt a vita igazi tétje: »Amikor úgy állítják be Eichmann, mintha szörnyeteg lett volna, ezzel kevésbé veszedelmessé teszik, mint amilyen volt. Ha megölted a szörnyeteget, nyugodtan lefeküdhetsz és alhatsz, hisz szörnyetegből nincs olyan sok. De ha Eichmann normális volt, akkor a helyzet sokkal veszélyesebb.«” (55–56. old.)

Bence nem félt a konfliktusoktól és határozottan tudott dönteni. Bár számos kategorikus ítéletet hoz a jelen kötetben is, sokszor mégis inkább udvariasan elhárítja a döntnöki szerepet. Amikor dönt, merészen teszi. Az egyik kedvencem: „Bertalan László nemzedékünk legtisztább fejű [...] gondolkodója volt.” (311. old.) Szerintem is, de ilyet nem mernék kimondani. Azt sem tudom, lehet-e egyáltalán. Ugyanez áll többi sarkított általánosítására. Bátorak, de plauzibilisek. Egy másik példát idézve: „A fiatalabb kollégák talán már nem tudják, mert egy kész rutint vettek át, hogy a filozófia művelésének az a módja, amely tudomásom szerint ma mindenütt uralkodik a hazai egyetemeken, három ember kezén alakult ki: az egyik Márkus [György] volt, a másik a fiatalon elhunyt Simon Endre, a harmadik pedig Munkácsy Gyula. Velük kezdődött el az a folyamat, amelynek eredményeként ma a klasszikus szövegek tanulmányozása alkotja a stúdiumok gerincét.” (273. old.) Ez is merész, de hiteles állítás, és megint részben Bence a saját személyes tapasztalatain kívül zajlotokról. E folyamat eredménye a hetvenes–nyolcvanas években érett be, amikor ki volt tiltva az egyetemről. Hogyan láthatta ezt az Akadémiai Könyvtár olvasóterméből? Bence itt is, mint mindig, továbblép korábbi állításain egy csavarral: „Mindebből ma már

persze inkább azt érezzük, hogy ha nem is a három kezdeményező, maga a filozófiatörténet egy kicsit túlgőzte magát. Nemcsak a dialektikus materializmust szorította ki, hanem általában a filozófia rendszeres vagy problémákra irányuló előadását.” (Uo.) És ebben is igaza van.

E kötetben mégis inkább a döntéstől való gyakori tartózkodás feltűnő. Például: „Nem itt a helye, nem az én dolgom, hogy elmélyedjek az új feminizmus filozófiájában.” (33. old.) Megtehetné volna, minden ismerete megvolt hozzá. S ráadásul ez nem is udvarias kihátrálás, mert ha jól látom, igenis értékelte ezt az irányzatot. Vagy: „Nagyon messzire kerültünk a korábban uralkodó politikai filozófiától. Hogy ez mennyire örvendetes, mint a bevezetőben jeleztem, kívül esik előadásom tárgyán.” (34. old.) Kívül esik-e vagy nem, ki tudja. A választ mindenesetre tudta.

Nemcsak az akadémiai mércék nem hozták már lázba, a publikációs kényszer sem. Más dolgok foglalkoztatták a szakmában. Például a BUKSZ megalapítása 1989-ben, vagy a tanítás és az intézeti reform az ELTE BTK filozófia szakán. Halála után a hallgatók javaslatára neveztek el Bence György teremnek az ELTE BTK Filozófia Intézet nagy előadótermét. Bence óriási ismeretanyagot adott át szemináriumain. Mint mindenről, a szemináriumi munkáról is sebészi pontossággal nyilatkozik. Bertalan Lászlóról megemlékezve ezt írta: „Eszméit mindenke előtt tanítás útján adta tovább. Egy zárkózott tanár? Katedrán megközelíthetetlen maradhat az ember, de szemináriumi munka közben jobban kiszolgáltatja magát, mint amikor ír és publikál. Márpedig Bertalan nagy műfaja a közös tudományos gyakorlat volt. Csakhogy a szeminarizálásnak épp a legkevésbé személyes változatát űzte előszeretettel. Azt a módszert alkalmazta, amit az irodalmárok *close reading*-nek neveznek: tudományos szövegek minél kisebb darabjaiból minél többet kihámozni. Magatartása azt sugallta, hogy nem én beszélek itt, nem is a szerző, hanem maga a szöveg.” (311. old.) Így igaz. De honnan tudta ezt Bence? Biztos nem járt Bertalan szemináriumaira.

Bertalan néhány szemináriumán részt vettem, Bencéén nem. Szívesen tettem volna, csakhogy akkoriban Bence nem tarthatott egyetemi szemináriumokat. Miután pedig megtisztelő módon egyetemi kollégája lehettem, illetlenség lett volna betolakodnom óráira. Viszont sokat vizsgáztattunk együtt, minden szinten. Kívülről úgy látom, hogy szemináriumi az extenzív és a szoros olvasatot ötvözték. A kimerítő teljességre irányuló ambícióit Bence nem publikációkban fitogtatta, hanem kurzusaira összpontosította. Noha fiókból is dolgozhatott volna, rengeteget készült óráira. Mintaszerű alaposággal és módszerességgel. Szemináriumain ő ismertette a teljes életrajzot, az életműrajzot, az elméleti kontextust, a tárgyalat mű általános felépítését és fő kérdéseit, a hallgatók dolga pedig a gondosan kiválasztott szövegrészek feldolgozása volt. Legközelebbi tanítványa, majd leg-

közelebbi munkatársa és barátja, a jelen kötetet sajtó alá rendező Pogonyi Szabolcs beszámol a filozófiai doktoriskolában reggeltől estig tartó legendás szemináriumokról (322–323. old.). Több száz oldalas előre lemásolt és szétküldött anyaggal. Étellel-itallal, kávéval. De a PhD-sek nem voltak kivételezett személyek. Bármely hallgató bármely megkeresésére ugyanolyan lelkiismeretes választ adott. A szigorlati vizsgákon másfél órás előadásokat tartott. A

Bence, Kis, Kenedi a Bibó-Emlékkönyv szerkesztésekor

dolgozatokra a hallgatók számára megdöbbentő és megtisztelő alaposággal válaszolt – nyugodt, ráérős, átható alaposággal. A klasszikus professzori mentalitást képviselő, nagy egyetemi tanár volt. És 48 évesen léphetett először katedrára.

A szemináriumi anyagok egyben a *XX. századi politikai filozófusok* címmel tervezett, annotációkkal és elemzésekkel kiegészített, átfogó politikai filozófiai szöveggyűjtemény összeállítását szolgálták. Hét részből áll. Az első a két világháború közötti időszakról indul, a hetedik a nyolcvanas évekkel zárul. Minden rész egy-egy szemeszter anyaga. Majdnem száz szerző, alaposan bemutatva. Az anyag együtt volt, már csak végleges formára kellett volna hozni. Nem sietett vele. Intenzíven, de komótosan csinálta. Mondhatni, szöszmötölt. Nem merném ezt mondani, ha Márkus György már nem mondott volna valami hasonlót, kinek 60. születésnapjára Bence egy áttekintést nyújtott másokkal közösen végzett eszmetörténeti oktatói-kutatói programjáról: a politikai fogalmak jelentése magyarországi átalakulásának vizsgálatáról (*Márkus és a kulcsszavak*, 1994.). Ennek vége felé ezt írta: „Most, hogy az alkalomhoz illően, lassanként rá kell térnem arra, mit köszönhetek mesteremnek az eszmetörténet terén, szeretném mindjárt világossá tenni, hogy a kulcsszóprogramért kizárólag engem terhel a felelősség. Mert könnyen el tudom képzelni, hogy a hajdani szemináriumok Márkusa azt mondaná az egészre: »Kisapám, ez egy zöld baromság!« Hangja alighanem minden tanítványá-

nak fülében visszacseng, amikor valami bizonytalan szellemi vállalkozásba kezd. Afelől pedig nincs kétségem, hisz nem kevésbé keresetlen szavakkal adta tudtomra annak idején, hogy egyik legnagyobb hibámnak a bogarászásra való hajlamot tartja. Márpedig a kulcsszavak kutatása jó, ha 10 százalékban filozófia, a többi bogarászás.” (272–273. old.) Így, ilyen egyszerűen és őszintén nézett szembe a tényekkel és önmagával. Bátran és higgadtan. Ironikusan és öniironikusan. Nyitott szemmel.

Sok időbe telt megfejtennem a könyv címét. Pedig elég egyszerű a megoldás, Bence maga is hangsúlyosan megfogalmazza több helyen.

Kezdjük azzal, hogy mit tartottam sokáig problematikusnak ebben a címben. Három dolgot. Egyrészt azt, hogy semmitmondó. Másrészt azt, hogy félrevezető. Harmadrészt azt, hogy nyelvileg anomáliás. Azóta már megértettem a cím üzenetét, de továbbra sem állítom, hogy könnyű dekódolni, avagy könnyen felfogható eligazítást nyújtana a kötet tartalmára vonatkozóan.

Bence György nagy figyelmet szentelt a címeknek. A kötetben szereplő írásoknak, de különösen egyes fejezeteiknek tömör és találó címet adott. Érdemes átlapozni a kötetet csak az alcímeket elolvastva. A kötet címe ehhez képest banálisnak és sematikusnak tűnik.

A *Piszkos kezek: rezsimváltás előtt és után* című előadás így kezdődik: „Már bejelentettem az előadás címét, talán a meghívó is elkészült, amikor az utolsó utáni pillanatban úgy éreztem, új címet kell választanom. Így hangzott volna: »A zöldséges megszólal.« Václav Havel zöldségesére gondolok, *A kiszolgáltatottak hatalma* című híres esszéből.” (194. old.) Nekem is megfordult a fejemben, hogy e kötetnek más címet kellett volna adni. Eljártam a következő gondolattal: *Kant, Concha, Arendt, Hamburger*. Végül is erről van szó. Nem feltétlenül a nevekről (de azért hangsúlyosan azokról is), hanem a nevekkal jelezhető szellemi és személyes kötődésekről. Belátom, hogy ez a cím se volna eligazítóbb a jelenleginél. Mindenesetre néhány idézettel érzékeltetném, mire gondolok. Bence gondosan, szépen írt, érdemes idézni. Kis kitérőt jelent a címmel kapcsolatos mondandómban, de itt a helye.

Kant. Sajó András alkotmánytervezetéhez írt hozzászólása így kezdődik: „Mily édes érzés az ész követelményeinek megfelelő államalkotmányokat kigondolni...» – kiált föl Kant 1798-ban. Ám a filozófus lelkesedésébe mindjárt aggályoskodás vegyül. »Édes érzés, igen, az ész követelményeinek megfelelő államalkotmányokat kigondolni; de *vakmerőség* ilyeneket

előterjeszteni, s *büntető* a népet a jelenleg fennálló alkotmányok megdöntésére bujtogatni.«” (128. old.) Majd következik még egy hosszú bekezdésnyi Kant-idézet, s ezután Bence, e szellemi munícióval felszerelve elemzi, melyek (voltak) a reális esélyei Sajó András alkotmánytervezete megvalósításának.

Concha. 2002. március 25-én, a Közgazdasági Egyetemen tartott Bertalan László-émlékkonferencián Bence nem a politikai filozófia slágertémáiról vagy szerzőiről beszélt, hanem a jelenlévők számára kevésbé ismert Concha Győzőről. Ennek az előadásnak a szövege elkallódott, de a jelen kötetben is találkozhattunk Conchával *A vallási semlegesség határaitól*-ban: „Eötvös [József] elképzeléseinek – és általában a klasszikus liberális felfogásnak – erre a gyengéjére [nevezetesen, hogy az állam és az egyház közötti helyes viszony az, ha egyik sem avatkozik a másik dolgába] már a politikai tudomány legkiválóbb, de mára szinte teljesen elfeledett hazai művelője, Concha Győző rámutatott.” (215. old.) Conchának a kérdéssről megfogalmazott nézetei állnak legközelebb Bencéhez.

Arendt. Bence talán leginkább kedvelt politikai filozófusa volt Hannah Arendt. Nem volt kritikátlan csodálója (vö. 24. old.), mint ahogy senkinek sem: nem létezett olyan érett elme vagy felnőtt ember, akit minden fenntartás nélkül elfogadott volna, saját magát is beleértve. Egyetlen idézettel hozakodnék elő, amely nemcsak Arendtről, de Bencéről is szól: „Nincsenek különösebb illúziói, tisztában van vele, hogy a jó dolgok ritkán fordulnak elő, és nem is tartanak valami sokáig. Arendt mégis azt tekinti a politikai filozófia fő feladatának, hogy megmutassa: ezek közé a jó dolgok közé tartozik a közös politikai cselekvés öröme.” (24. old.)

Hamburger. A legközelebbi barát. Ilyen barátságokat már ritkán látni. Hamburger Mihályt (1941–2005) egy évvel korábban vitte el az infarktus, mint őt. Róla írt nekrológiát Bence keményen kezdi, aztán pontosan és szépen kimondja a folytatást. Petri György (1943–2000) és Bertalan László (1941–2001) halálára írt megemlékezéseit ugyanez jellemzi. Kérlehetlenül nyitott szemmel, de szeretettel és tisztelettel ír róluk. Hogy mit keresnek ezek a nekrológok egy „politikai-filozófiai” tanulmánykötetben? Mind egyik egyben korrajz is. Nemcsak a személyek portréja, hanem politikai környezetüké is. És mindegyik tartalmaz elméleti csemegét és Bence saját szellemi múltjára való visszatekintést. Ezt az ötvözetet szemlélteti az itt következő hosszú idézet Petri Györgyről írt megemlékezéséből:

„Petri nem szovjetbarát kommunista volt ifjúkorában, hanem csak marxista. A marxizmus szellemi gyökerei pedig az európai filozófiai gondolkodás legmélyebb rétegeibe nyúlnak vissza, s Lukács György jó kala-

uznak ígérkezett, hogy ide visszavezesse. Legfontosabb társadalmi fogalminkban – hatalom, szabadság, tulajdon stb. – olyan ellentmondásokat mutatott ki Marx, melyeket máig nem sikerült feloldanunk. Hogy is ne

inspirálhatott volna ez egy igényesen gondolkodó fiatalembert, miért ne inspirálhatna akár ma is?

A nyugati marxizmusnak volt egy olyan, a lényegét tekintve másodlagos vonása, amely Marx stílusából

ered. (És persze nem csak az övéből, sok más német gondolkodóéból, Nietzsche keresztl Max Weber kisé melldöngető macsóságáig. Ezt is jól közvetítette az egy időre Weber vonzaskörébe került Lukács.) Ne érzelegj! Ha magadévá teszel egy eszmét, annak minden következményét kegyetlenül le kell vonnod. Kerül, amibe kerül. És mindig sokba kerül, legelőször a magad boldogságába, életébe. Önmegvalósítás és politika egyszerre? Micsoda gyerekiség. A szentimentális utópiák, az egymás lelkébe omlás, a salátaevés és gimnasztika mint társadalmi üdvtan, az effélék kamaszoknak és vénasszonyoknak valók.

Petri erre is erősen rezonált. Amiben elsőre nincs semmi különös, hisz akik ismerték, jól tudják, mi mindenre volt képes ráhangolódni. Hosszú éveket töltött zseniális matematikusok társaságában. Ez sokkal mélyebb nyomot hagyott a költészetén, mint a direkt utalások sejtetni engednek. Az ember már-már azt gondolta, hogy ha pár évre atomfizikusok közé keveredne, akár szakmabelinek adhatná ki magát. Tíz-húsz percre, amíg mindenki nagy mulatására le nem lepleződik. Szaknyelvi áriái néha baráti körben is nagy röhögésbe fulladtak, amikor a közepén kifogyott a terminológiából. De inkább az volt az elképesztő, mi mindent szívott magába: zenetudomány; pszichiátria; mindenféle orvosi tudományok; az építészet, mérnöki és művészi oldaláról egyaránt. Egy időben a közgazdaságtanba is beleár-

totta magát. Szakácsművészeti szenvedélyében legalább akkora szerepe volt a receptkönyvek nyelvének, mint saját ínyének. Pedig igazán élvezte a különleges falatokat, amíg képes volt enni szegény. A legfontosabb nyelvi hatás – bár talán szakmai elfogultság beszél belőlem – a széles értelemben vett logikai pozitívizmus közegében érte: Russelltől és a korai Wittgensteintől kezdve a Bécsi Körön keresztül Karl Popperig.

De azt hiszem, a kíméletlen, cinizmusba hajló következetesség mélyebbre hatolt a költőben. Szellemi és politikai küzdelmekben igen messzire ment el. Jóllehet személyes polémiaira, az ellenfél szarkasztikus kikészítésére csak kivételesen ragadtatta magát, ami pedig igencsak hozzátartozott volna a jó marxista modorhoz. Ám így is elég nagy adag jutott ebből az elkerülhetetlen önfeláldozásban tetszelgő, intellektuális heroizmusból a szervezetébe, hogy egy életre immúnissá váljék az instant ön- és világboldogítás ígéreteivel szemben.

Petri kaján alligátormosolyában mindig bujkált valami kisfiús kedveség. Altalam ismert fényképei (beleértve a magaméit) ezt nem adják vissza. Sátáni vagy tragikus pózt vesz föl, máskor meg nagyon szomorú rajtuk. Ám csodávarástól a valóságban sem csillogott a szeme. Nem válhatott belőle »hatvannyolcas«, újabaldali forradalmár. Ezidőtájt különben is egynéhány évvel fiatalabbnak illett lenni. S hol volt egy dohányfüsttől cserzett, szesztől mart gyomrú kelet-európai költő azoktól a jóképű, ropo-

gósan egészséges kaliforniai fiúktól, boglyas hajjú, ragyogó nőikkel az oldalukon.

S ha már 1968-nál tartunk: jól beleillik a költő legendájába, de azért mégiscsak olcsó mese, hogy a Prágai Tavasz friss szelétől kivirágzott, s aztán, amikor jöttek a testvéri tankok, rászakadt a kétségbeesés. Én úgy emlékszem, nem érzelmi szélsőségek között támolyogtunk. A cseheket nagy marxista okosságunkban eleve reménytelennek, politikailag naivnak, elméletileg patkolatlanok tartottuk. A láncfalpak csikorgásába persze mi is beleborzongtunk, de aztán megkönynyebbültén vettük tudomásul, hogy a harcokcsikat nem követik kivégzőosztagok. A »normalizáció« két évtizedes éjszakája csak lassan, pár év alatt ereszkedett le Csehországra. Ezalatt mi mással voltunk elfoglalva, miközben Magyarországon megváltozott körülöttünk a levegő.

Ekkor készült a nagy elméleti fából-vaskarika: Hogyan lehet összeegyeztetni a szabad piaccal a szocializmust? Ha egyáltalán – *überhaupt*. Végeláthatatlan beszélgetéseinkben Petri is faragott-kalapált rajta, ezért merek itt többes számban fogalmazni. A befejezett, annak rendje és módja szerint betiltott mű vaskos kéziratát – »Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan«, írta Kis János, Márkus György és jómagam – elmélyülten tanulmányozta. Egy lényeges ponton végzetesen elhibázottnak találta. Itt támadt az a rés, amelyen keresztül elpárolgott a marxizmusa.» (306–308. old.)

A címbe illőnek érzett négy név talán jól reprezentálja Bence jelen írásainak legfontosabb kötődéseit: a klasszikus filozófiához, a magyar eszmetörténethez, a XX. századi politikai filozófiához, hazánk és saját közelmúltjához és a barátaihoz. Ezért alkotnak egységes kötetet e sokféle műfajban született írások. Amelyeket szerencsésebb lett volna esszéknek nevezni tanulmányok helyett, ami jobban összhangban lett volna Bence saját szóhasználatával és ambícióival. A bennük foglalt tudás és elemzés alapján akár tanulmányoknak is tekinthetők, de ez nem biztos, hogy mindenki számára egyből világossá válik.

A címmel kapcsolatos nyelvi problémám a kötőjellel volt. Miért *Politikai-filozófiai tanulmányok*? Aztán rájöttem. A „politikai filozófiai” mást jelöl, mint a „politikai-filozófiai”. Az első egy filozófiai diszcipl-

ína megnevezése, a második viszont arra utalna, hogy „politikai és filozófiai”. Bence a politikai és a filozófiai nézőpontot egyaránt magáénak vallotta, ötvözi is őket, de nem egy szakdiszciplináris hibridben. A címben véletlenül kötőjel szerepel a gondolatjel helyett. □